

DAVID ASENSIO I VILARÓ*

EL FENOMEN DE LA IMITACIÓ LOCAL D'ÀMFORES PÚNICO-EBUSITANES A LA COSSETÀNIA IBÈRICA (SEGLES IV-III AC)

The first news of the existence of a local imitation of ebusitan amphores in the catalan coast was the evidence of ceramics ovens in the iberic site of Darro (Vilanova i la Geltrú). In the interior of one of these ovens appeared amphores similar to the ebusitan pieces in its form but with totally diferent clays. Lately the documentation in this sense has been amplified with an important joint of materials coming from the site of Alorda Park (Calafell), also in the iberic "Cossetània". But, overcoat, in this paper we want to reflect on the economic implications of this phenomenon: the economic motivations of this imitations of foreign containers, the degree of commercial incidence of ebusitan trade in this zone and the rol of the indigenous in these transactions.

I. INTRODUCCIÓ

La primera notícia de l'existència d'una imitació local d'àmfores ebusitanes a la costa catalana fou la troballa, ja publicada anys enrera, d'uns forns ceràmics a l'assentament ibèric de Darró (Vilanova i la Geltrú). A l'interior del forn van aparèixer un seguit de contenidors ceràmics formalment assimilables als tipus púnico-ebusitans però amb unes pastes totalment diferents. Darrerament, la documentació en aquest sentit s'ha ampliat considerablement amb un conjunt important de materials, equiparables a aquesta categoria, provinents de l'assentament d'Alorda Park (Calafell), també dins de la Cossetània ibèrica (fig. 1a). Aquests materials, fins ara inèdits, aporten noves precisions importants sobre l'abast geogràfic i cronològic d'aquests recipients amfòrics d'imitació. Però, sobretot, en aquest treball, en presentar aquestes noves evidències, volem reflexionar sobre les implicacions econòmiques d'aquest fenomen: l'abast real i les motivacions econòmiques d'aquesta imitació de contenidors amfòrics foranis, el grau d'incidència comercial del factor púnico-ebusità en aquesta zona i el paper de l'element indígena en aquestes transaccions.

II. L'EVIDÈNCIA DE DARRÓ

L'assentament ibèric de Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf, Barcelona) ocupà una petita elevació costanera i les àrees baixes adjacents, assolint en el període ibèric ple una extensió de 4 ha, fet que palesa la seva importància econòmi-

ca i política en el marc de la Cossetània ibèrica (López Mullor *et alii*, 1992, amb bibliografia anterior). La campanya d'excavació del 1988 va proporcionar restes de dos forns destinats a la producció ceràmica. A l'interior d'un dels dos forns van aparèixer una gran quantitat de fragments ceràmics pertanyents a recipients amfòrics de tipologia púnico-ebusitana. En concret, els perfils de les vores i el d'una peça reconstruïda remetien al tipus T.8.1.1.1. (PE 14) o, en algun cas, al T.8.1.2.1. (PE 15) de J.Ramon, formes que a Eivissa es produeixen al llarg de pràcticament tot el segle IV aC, entrant les segones en ple segle III aC. (Ramon, 1995, 220-222). Amb tot, a causa de la manca de materials d'importació, aquest reblliment de l'interior del forn tant sols es pot datar amb anterioritat a inicis del segle II aC., moment en què se li superposen unes estructures constructives. És, doncs, una datació *ante quem* exclusivament de l'amortització del forn ceràmic (López Mullor, 1989).

Aquesta associació tan directa entre les estructures de producció —els forns— i els materials ceràmics ja sembla prou significatives pel que respecta a la hipòtesi d'una producció local, en context ibèric, d'aquestes àmfores de tipus púnico-ebusità. A més, A. López Mullor, director de les excavacions de Darró, assenyala, en la publicació d'aquesta troballa, la gran semblança que, a nivell macroscòpic, presenten les pastes d'aquestes àmfores i les de les ceràmiques comunes ibèriques del mateix establiment de Darró. De fet, aquest mateix autor ha tingut l'amabilitat de proporcionar-nos un primer

avenç dels resultats de l'anàlisi arqueomètrica que s'està aplicant sobre aquestes peces en què es confirma el que s'observava a nivell macroscòpic: una composició no diferenciable entre les pastes de les ceràmiques comunes i de les àmfores de tipologia púnico-ebusitana del mateix jaciment. A això cal afegir el criteri del millor especialista en les produccions ebusitanes, el Dr. J.Ramon, qui descarta rotundament la procedència eivissenca d'aquests materials.

Aquesta evidència ha estat interpretada com a resultat de la presència en terres ibèriques de cartaginesos d'Eivissa que instal·len a Darró una petita factoria comercial on es manufacturarien *in situ* les esmentades àmfores de tipus púnico-ebusità (López Mullor i Fierro, 1994). Es tracta, doncs, d'una empresa comercial promoguda i desenvolupada per elements ebusitans que s'enmarca en la creixent intensitat que les activitats econòmiques ebusitanes documenten, a partir del segle IV a.C., sobre aquest sector nord-est de la costa ibèrica. En base a la nova documentació proporcionada pels materials d'Alorda Park, que tot seguit presentem, proposarem, en l'apartat final, una perspectiva diferent de la interpretació, en clau comercial, d'aquest fenomen.

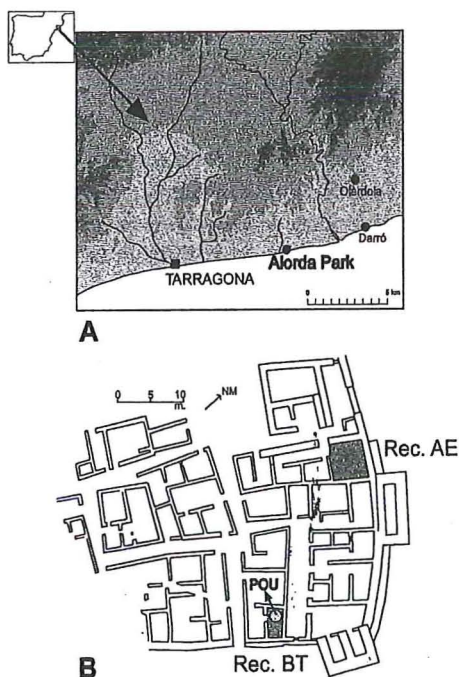

Figura 1. Mapa de situació dels jaciments esmentats en el text i planta de la ciutadella ibèrica d'Alorda Park, amb indicació de la localització dels dos lots ceràmics estudiats.

III. L'EVIDÈNCIA D'ALORDA PARK

La ciutadella ibèrica d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès, Tarragona) és un petit nucli costaner, de 3000 m², fortament fortificat, ocupat versemblantment per un reduït nombre de famílies pertanyents a les classes dominants, de tipus aristocràtic, d'aquest sector de la Cossetània (Sanmartí i

Santacana, 1992; Pou *et alii*, 1993). Durant les campanyes de 1991 i 1994 varen exhumar-se en aquest jaciment dos nous lots de peces amb unes característiques molt similars al material descrit de Darró. És a dir, exemplars amfòrics de tipologia inequívocament púnico-ebusitana, però amb uns aspectes tecnològics, principalment pastes i tractaments de superfície, que els allunyen considerablement dels que són característics d'aquesta producció.

Les característiques tècniques pròpies dels exemplars localitzats fins ara al poblat ibèric d'Alorda Park són, a grans trets, les següents. Pel que fa a les pastes, són dures i compactes, sonores (típic so metàl·lic), poc poroses amb fractures regulars d'aspecte bastant rugós i lleugerament exfoliat. Els colors de la pasta oscil·len des del marró clar o atarongat al vermellós, sempre dintre d'aquest espectre de tonalitats. En tot cas, el nucli no presenta mai una coloració del tot homogènia documentant-se més d'una d'aquestes tonalitats marronoses (clares, atarongades o vermelloses) i, fins i tot, sovint una més o menys evident franja central de color gris pàl·lid. En definitiva, es tractaria d'una versió molt lleu del que tradicionalment s'anomenen pastes sandvitx. Quant al desgreixant, és sempre poc abundant i de dimensions bastant reduïdes. S'arriben a distingir partícules blanques i partícules fosques entre els elements de major grandària, a més d'alguna partícula vermella força esporàdica i, com a element quantitativament predominant, multitud de finíssimes —en general, però no sempre— partícules brillants —possiblement micàcies— de color platejat i daurat, amb un aparent predomini d'aquesta segona tonalitat. Finalment, un darrer tret característic és el tractament de superfície, relativament acurat, amb una aplicació de barbotina, probablement tant a l'interior com a l'exterior que, en molts casos, a les superfícies externes produeixen coloracions atarongades i, fins i tot, beige clar. Observem que és una descripció que no difereix gaire de la donada per als exemplars de Darró (López Mullor i Fierro, 1994), amb l'excepció del que respecta a la textura tova de les de Darró, fet a aquest atribuïble, tal vegada, a un molt probable defecte de coccio d'aquestes peces que, recordem, provenen majoritàriament de l'interior mateix del forn ceràmic.

En total coneixem, en el jaciment d'Alorda Park, un mínim de 20 individus d'aquesta categoria, 4 dels quals provenen dels nivells superficials del jaciment. Els 16 exemplars restants, però, es concentren en dues localitzacions concretes ben diferenciades topogràfica i cronològicament (fig. 1b). Un primer lot, conformat per les dues peces completes i un fragment de vora (fig. 2, 1 a 3), procedeix dels nivells que colmaten una mina d'aigua, de quasi 10 m. de fondària, situada en el recinte BT (Asensio *et alii*, 1999). En aquests mateixos nivells es documenten almenys tres exemplars més de T.8.1.1.1., aquests sí de clara procedència ebusitana (fig. 2, 4 a 6) i un pivot de T.8.1.1.2, curiosament, imitació produïda en la zona del Cercle de l'Estret de les mateixes T.8.1.1.1. ebusitanes (fig. 2, 10). A més, la vaixel·la fina importada associada, formada per un plat de peix de vernís negre de producció ebusitana (fig. 2, 9), un fons de copa/escudella de la forma Lamb.

EL FENOMEN DE LA IMITACIÓ LOCAL D'ÀMFORES PÚNICO-EBUSITANES
A LA COSSETÀNIA IBÈRICA (SEGLES IV-III AC)

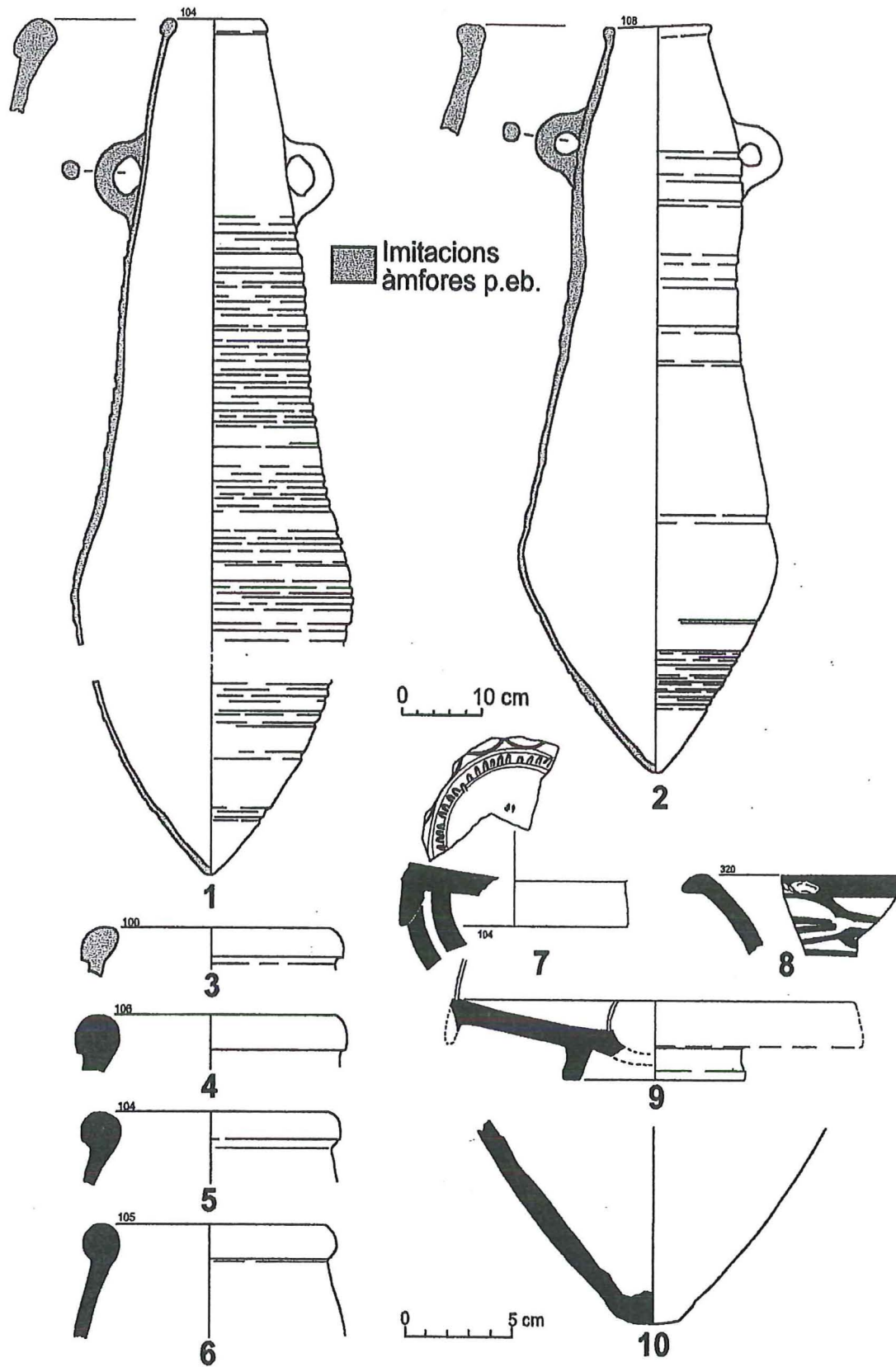

Figura 2. Materials procedents del farciment del pou del recinte BT de l'Alorda Park. Imitacions d'àmfores ebusitanes (1 a 3) i materials d'importació associats (4 a 10).

22 (fig. 2, 7) i una vora de cràter de figures roges (fig. 2, 8), de producció àtica, precisen una cronologia entorn mitjans segle IV aC.

Un segon conjunt, format per 13 exemplars de vora (fig. 3, 1 a 11, 14 i 18) i també alguns de fons (fig. 3, 17), fou localitzat en els nivells d'enderroc del recinte AE, associats, en aquest cas, a un fragment de vora de T.8.1.3.1. ebusitana (fig. 3, 20), un altre de T.6.1.2.1 púnica centre-mediterrània (fig. 3, 22) i diverses vores d'àmfores greco-itàliques (fig. 3, 21), a més de diverses peces de vaixel·la Campaniana A, de la fàcies antiga (Principal, 1998). Totes elles peces que donen per al conjunt una clara datació entre el darrer quart del segle III aC. i els primers decennis de la centúria següent.

En definitiva, l'evidència d'Alorda Park precisa l'inici d'aquest fenomen d'aparició de peces de tipus púnico-ebusità en un moment avançat del segle IV aC., precisament en el moment en què el comerç ebusità comença a manifestar-se a la regió amb més intensitat (Asensio, 1996, 71). De fet, aquesta constatació era previsible si atenem al fet que pràcticament només coneixem imitacions del tipus ebusità T.8.1.1.1., característic d'aquest segle IV aC. Observem, però, que el nombrós lot de vores d'aquesta categoria procedent de nivells datables d'entorn l'any 200 aC., continuen presentant uns trets morfològics inequívocament associables a aquest tipus ebusità més antic, quan ja fa anys que estan arribant al mateix poblat exemplars ebusitans de tipus més evolucionats i propis del moment, com són el T.8.1.2.1. i el T.8.1.3.1.¹

Dóna tota la impressió, doncs, d'una producció ceràmica que neix en un moment determinat amb uns criteris morfològics determinats i que, a partir d'aquests moments, adopta una dinàmica tipològica pròpia i independent, en aquest cas, caracteritzada per un aparent immobilisme en llur evolució morfològica.

Per altra banda, l'anàlisi detallada de les dues peces pràcticament senceres recuperades a l'interior del pou i, per tant, datables de finals del segle IV aC., dóna peu a algunes consideracions d'interès. Així, la primera d'elles (fig. 2, 1) es caracteritza pel seu acusat canonicisme tipològic en tots els aspectes: vora, perfil general del cos, mesures (aproximadament 98 cm. d'alçada i 35 cm. de diàmetre màxim), situació i tipus d'acanaladures, etc. De fet, a partir únicament del seu dibuix resultaria, en el millor dels casos, notablement difícil esbrinar la seva condició de producció no ebusitana. En el nostre parer, aquesta peça és difícilment concebible si no ha estat elaborada per unes mans molt expertes, preferiblement, per artesans ebusitans.

En canvi, el segon exemplar (fig. 2, 2), considerablement més petit (86 cm. d'alçada i 32 cm. de diàmetre màxim), presenta un seguit d'elements força peculiars, tot i que la forma global del cos recorda molt estretament les esmentades T.8.1.1.1. ebusitanes. El tret més sorprenent és la forma del llavi que aparentment constitueix una versió molt lliure del que seria un llavi típic de T.8.1.1.1. Per altra banda, des del punt de vista de la tècnica de fabricació, és una peça notablement imperfecta, de resolució clarament defectuosa. En pri-

mer lloc, es tracta d'un exemplar amb una asimetria més acusada del normal, amb un eix longitudinal força inclinat i una boca que no forma un pla horitzontal; una peça, en una paraula, torta. A més, els gruixos de les parets presenten unes variacions fortíssimes, amb una part superior i central d'amplada màxima propera als 2 cm. i una part inferior amb parets molt fines, que ni tant sols assoleixen els 0,5 cm. Finalment, les acanaladures no tenen ni la freqüència ni la disposició pròpia de les peces de producció ebusitana. Per tot això, aquest exemplar fa pensar, més aviat, en algun intent d'imitació de models ebusitans per part d'artesans, en aquest cas, poc habituats a aquesta tasca i, per tant, versemblantment indígenes.

Finalment, una aproximació quantitativa ens permetrà aproximar-nos el darrer aspecte pendent respecte a aquestes imitacions que no és altra que el de la seva incidència o abast real (Asensio i Sanmartí, 1998). Atenent la seva consideració com a recipients amfòrics de producció local, la categoria generalment esmentada com a àmfora ibèrica és, lògicament, la més adient per a avaluar estadísticament aquesta qüestió. El comptatge emprat serà el del total de fragments calibrat (Asensio, 1996, 67) d'ambdues categories, ja que permet partir d'una mostra molt més àmplia (i, per tant, més fiable) que a partir del total d'individus. El resultat ofereix unes dades molt similars en les dues fases en què es documenten imitacions d'àmfores ebusitanes. Així, aquestes imitacions constitueixen el 2,6% del total de fragments d'àmfores locals en el segle IV aC. (310 fgs. d'imitacions per 11200 fgs. calibrats d'àmfora ibèrica) per un 2,3% en la fase de les darreries del segle III aC. o principis de la centúria següent (899 fgs. d'imitacions per 36934 fgs. calibrats d'àmfora ibèrica). En definitiva, aquestes dades quantitatives semblen confirmar una incidència molt baixa de les imitacions d'àmfores ebusitanes en el context del conjunt d'àmfora no importada documentada en la ciutadella ibèrica d'Alorda Park.

IV. CONSIDERACIONS FINALS

En definitiva, ens trobem davant d'un conjunt d'àmfores d'imitació de prototipus púnico-ebusitans, la procedència de les quals és, en rigor, indeterminada, però que, tot esperant la confirmació analítica, podem amb molta versemblança considerar de producció local. Partint d'aquesta premisa ens demanem quina interpretació de tipus comercial i econòmica podem extreure d'aquesta evidència i, en aquest sentit, proposem les següents consideracions finals:

1. La pràctica de la realització d'imitacions ceràmiques entre zones pertanyents a contextos culturals diferents és relativament habitual en el marc de la Protohistòria mediterrània. Ara bé, volem posar èmfasi en la diferent consideració que cal atribuir a aquest fenomen segons la categoria ceràmica objecte d'imitació. Així, les peces de vaixel·la són elements la valoració dels quals va sovint més enllà de la seva funcionalitat estricta i per tant susceptible d'imitació per raó de la seva consideració com a objecte intercanviable o pel seu valor estètic o de prestigi, etc. La imitació de peces de cuina pot reflectir, més aviat, l'expansió d'usos culina-

EL FENOMEN DE LA IMITACIÓ LOCAL D'ÀMFORES PÚNICO-EBUSITANES
A LA COSSETÀNIA IBÈRICA (SEGLES IV-III AC)

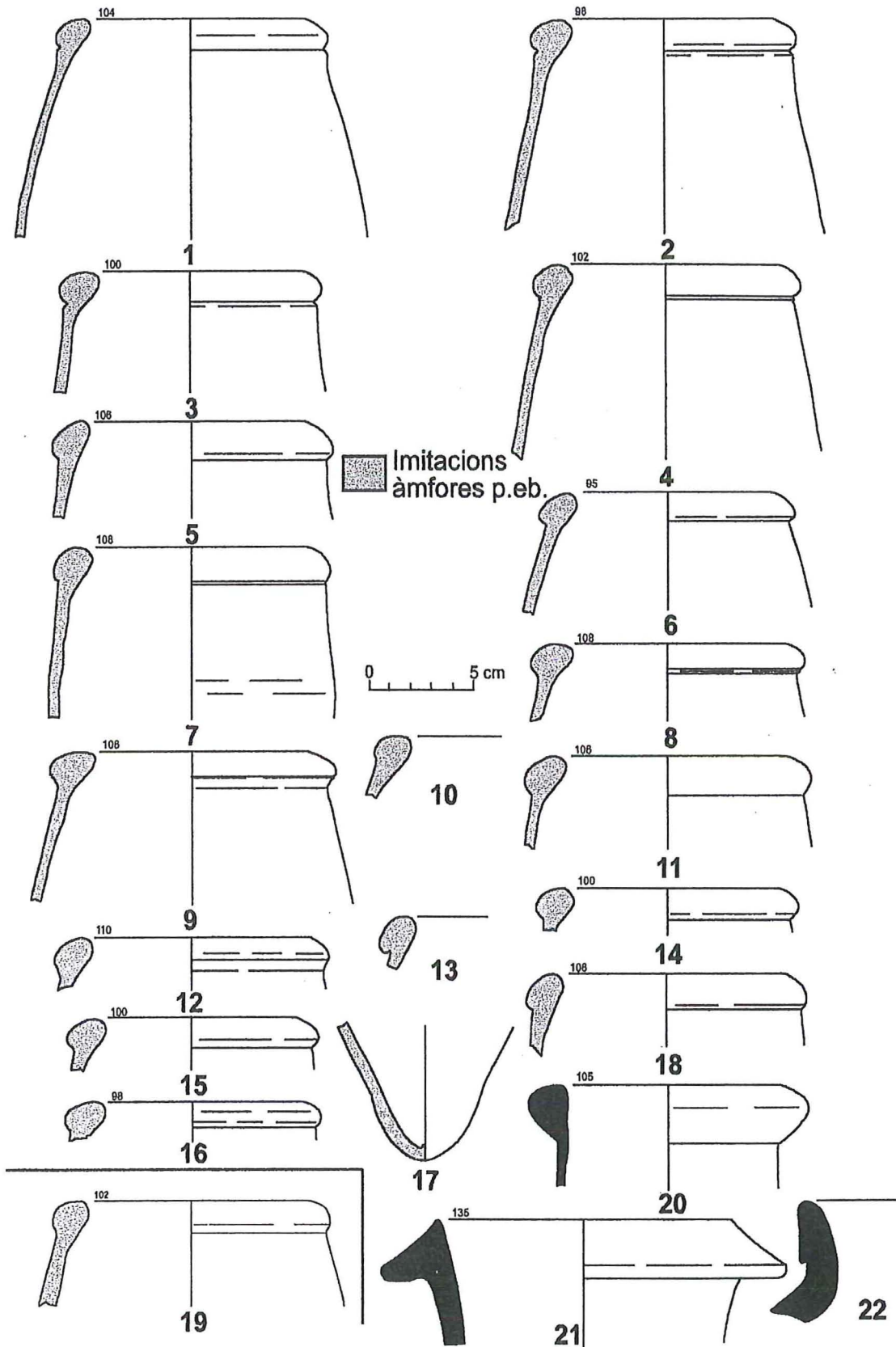

Figura 3. Materials procedents del recinte AE de l'Alorda Park. Imitacions d'àmfores ebusitanes (1 a 18) i materials d'importació associats (20 a 22). Àmfora imitació de tipus ebusitans procedent d'Olèrdola (19).

dris exògens entre la comunitat que produeix la imitació. Ara bé, l'àmfora és un recipient especialitzat en el transport marítim de mercaderies; és a dir que té una valoració determinada en funció del seu contingut i és, en aquest marc, que s'ha de valorar la seva imitació.

2. En efecte, els molts exemples coneguts d'imitacions amfòriques contemporanis al que aquí exposem, tenen una intencionalitat econòmica comuna molt clara i parteix de la identificació existent entre contenidor i contingut. Pràcticament tots els centres productors/exportadors de mercaderies importants de la Mediterrània practiquen, en algun moment, la imitació de recipients amfòrics d'altres centres, versemblantment amb la intenció d'aprofitar-se de l'alt nivell de penetració en un determinat mercat d'un determinat producte. Així, és altament significativa la imitació simultània tant a *Massàlia* com a *Ebusus* de recipients del tipus greco-itàlics, entorn del 200 aC., és a dir, en el moment en què aquests envasos comencen a esdevenir predominants entre els materials d'importació a la majoria de regions de la Mediterrània occidental (Bertucchi, 1990; Ramon, 1991). Ara bé, constatem que sempre es tracta d'exemplars la producció dels quals té lloc en els mateixos tallers de les sèries pròpies de cada lloc, i, per tant, presenten les mateixes característiques tècniques (pastes, acabats) que aquelles. En efecte, no hi ha cap diferència observable entre les pastes d'una vora Py11 i una Py9 d'àmfora massaliota (Py, 1978) o entre les d'una PE 16 i una PE 24 d'àmfora ebusitana (Ramon, 1991). És a dir, són imitacions realitzades *in situ* per tal d'afavorir la comercialització d'una determinada producció (vi, oli, etc.) pròpia.
3. Partint d'aquesta constatació creiem improbable la interpretació proposada d'una imitació, en l'àrea cossetana, de recipients de tipus ebusità com a testimoni d'una empresa comercial ebusitana en terres ibèriques. L'establiment de punts de comerç per part d'alguns centres productors/exportadors en àrees allunyades del nucli d'origen és un fenomen ben conegut; és el cas (sense moure'ns de l'àmbit púnico-ebusità) de l'origen mateix de l'Eivissa púnica, és a dir, l'enclavament fenici occidental de Sa Caleta (Ramon, 1991b) o el del més tardà assentament comercial ebusità de l'illot de Na Guardis, a Mallorca (Guerrero, 1984). Observem que, en tots dos casos, la totalitat de l'àmfora *no importada* documentada prové dels nuclis d'origen (sigui les colònies fenicio-occidentals del sud peninsular, en un cas, o de l'illa d'Eivissa, en l'altre). L'objectiu és el de facilitar la vehiculació de la producció pròpia del nucli-mare vers un territori determinat (la costa catalana i l'illa de Mallorca, respectivament). Podem pensar en l'existència de nuclis de mercaders, situats en punts allunyats, que operin amb mercaderies de procedències molt diverses però la fabricació d'àmfores no s'endega si no és des d'un territori, prou controlat i segur, que constitueix el fonament d'una producció pròpia que es vol comercialitzar.

4. Dit això, estem convençuts que ens trobem davant d'una iniciativa comercial ibèrica, tal vegada centralitzada en l'assentament de Darró, que, amb l'objectiu de facilitar la vehiculació d'una producció local indeterminada, fa ús del recipient més difòs en aquells moments per la zona, que no és altra que els envasos T.8.1.1.1. ebusitans. El paper d'elements púnico-ebusitans pot haver-se limitat, en una fase inicial del procés, a l'arribada d'artesans foranis, utilitzats per aconseguir una necessària qualitat tècnica del producte final i, potser, tal com sembla indicar el recipient deficient del pou d'Alorda Park, per permetre un aprenentatge per part dels artesans locals. A banda de l'argumentació, exposada més amunt, que posa en dubte la lògica comercial d'una empresa exclusivament ebusitana, volem ressenyar aquelles dades objectives que semblen recolzar aquesta interpretació. En primer lloc, l'exemplar defectuós del pou (fig. 2, 2) evidencia una voluntat d'imitació local de recipients ebusitans ja des del moment més antic d'aparició del fenomen. En segon lloc, la nul·la evolució tipològica de les imitacions que palesen els exemplars datats d'entorn el 200 aC. (fig. 3) també condueix a la mateixa idea, ja que si la producció d'aquesta categoria hagués estat en mans ebusitanes sembla estrany que no hagués seguit la mateixa evolució formal de les peces fabricades a la mateixa Eivissa.

Sigui com sigui, és una iniciativa aparentment no gaire reeixida, ja que, si bé perdura en el temps almenys un segle, no depassa els límits de la Cossetània ibèrica, amb les úniques troballes esmentades d'Alorda Park i Darró, més una sola vora a Olèrdola (fig. 3, 19) (havent revisat els conjunts amfòrics de la major part de jaciments ibèrics de la costa catalana), i no assoleix proporcions d'aparició notables en els jaciments on s'ha documentat (veure quantificació d'Alorda Park, més amunt). En aquest sentit, fins i tot semblaria lògic pensar que els mateixos ebusitans es trobarien al darrera de l'aparent fracàs d'aquesta iniciativa, almenys pel que fa a la baixa intensitat comercial que la caracteritza.

Pel que fa a la qüestió dels continguts cal esmentar que per als recipients pròpiament ebusitans es proposa darrerament el vi com a producte transportat (Ramon, 1995, 265-266). Tenint en compte, a més, el fet que l'àmfora ibèrica sembla destinada a altres productes, com ara la cervesa (Sanmartí, *en premsa*), el vi sembla també el contingut més probable per a aquestes imitacions (López Mullor i Fierro, 1994).

Per acabar, volem recordar que hi ha alguna evidència, feble encara, de que es pugui haver donat un fenomen similar d'imitació d'àmfores ebusitanes a d'altres zones de la costa catalana en època ibèrica. Ens referim, més concretament, a Empúries on, en un conjunt ceràmic datat de mitjans segle IV aC., han estat localitzats diversos fragments informes d'àmfores, amb les característiques acanaladures de les àmfores ebusitanes, totalment deformats per l'acció del foc, és a dir, amb el típic aspecte dels rebuigs de forn (Sanmartí *et alii*, 1995).

EL FENOMEN DE LA IMITACIÓ LOCAL D'ÀMFORES PÚNICO-EBUSITANES A LA COSSETÀNIA IBÈRICA (SEGLES IV-III AC)

En definitiva, es tracta d'un fenomen comercial força interessant i no només perquè posa de manifest, altra vegada, la intensitat de la incidència econòmica ebusitana a la zona (Sanmartí, 1991; Santacana, 1994; López Mullor, 1994; Asensio, 1996). Si es confirmés aquesta hipòtesi, tindriem també una evidència important del paper actiu que, cada vegada més, sembla cal assignar al factor indígena en l'àmbit de les transaccions comercials que tenen lloc a l'àrea ibèrica entre els segles V i III aC.,² en lògica correspondència amb el període de màxim desenvolupament econòmic i polític d'aquesta cultura protohistòrica.

NOTES

¹ Recordem que en aquest conjunt ceràmic provinent del Recinte AE tant sols es documenta un exemplar d'àmfora importada púnico-ebusitana i es tracta, com correspon al seu context cronològic, d'una vora del Tipus 8.1.3.1. (fig. 3, 20).

² Cal matisar que aquest paper de l'element indígena és sens dubte fonamental en el que respecta a la redistribució interna dels materials d'importació un cop aquests arriben a les costes peninsulars o en la distribució de productes d'elaboració local, com podria ser, en la nostra proposta, la interpretació del fenomen que motiva aquest treball. No hi ha evidències, en canvi, de la intervenció directa de mercaders ibèrics en els corrents comercials a llarga distància, és a dir en el que podríem anomenar com comerç a escala internacional, del que són partícips exclusivament els grans centres productors/exportadors com ara, pel que fa a la Mediterrània occidental, Eivissa, Cartago, Massàlia, Cadis, Roma, etc.

BIBLIOGRAFIA

ASENSIO, D., 1996: Les àmfores d'importació de la ciutadella ibèrica d'Alorda Park o les Toixoneres (Calafell, Baix Penedès, Tarragona). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6, Lleida, 35-79.

ASENSIO, D.; SANMARTÍ, J., 1998: Consideracions metodològiques en relació a l'estudi de les activitats comercials en època protohistòrica. *XI Col·loqui de Puigcerdà: comerç i vies de comunicació (1000 aC.-700 dC.)*, Puigcerdà, 17-32.

ASENSIO, D.; BRUGUERA, R.; CELA, X.; MORER, J., 1999: Una mina d'aigua a l'interior de la ciutadella ibèrica d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès). *Miscel·lània Penedesenca*, XXIV, 1996, 109-143.

BERTUCCHI, G., 1990: Les amphores massaliètes à Marseille: les différentes productions. *Les amphores de Marseille grecque, Études Massaliètes*, 2, Aix-en-Provence, 15-20.

GUERRERO, V. M., 1984: *Asentamiento púnico de Na Guardis*. Excavaciones Arqueológicas en España, 133, Madrid.

LÓPEZ MULLOR, A., 1989: Nota preliminar sobre la producción anfórica de Darró, Vilanova i la Geltrú (Barcelona). *S.F.E.C.A.G., Actes du Congrès de Lezoux*, 109-121.

LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X., 1994: Un horno con ánforas de tipo púnico-ebusitano hallado en Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona). *Coloquios de Cartagena, I, El mundo púnico: historia, sociedad y cultura*, Murcia, 443-463.

LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X.; CAIXAL, A.; CASTELLANO, A., 1992: *La primera Vilanova*. Barcelona.

POU, J.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J., 1993: El poblament ibèric a la Cessetània. *Laietània*, 8, Mataró, 183-206.

PRINCIPAL, J., 1998: *Las importaciones de vajilla fina de barniz negro en la Cataluña sur y occidental durante el siglo III aC.: comercio y dinámica de adquisición en las sociedades indígenas*. BAR, S729 (=Western Mediterranean Series, 2), Oxford.

PY, M., 1978: Quatre siècles d'amphore massaliète: essai de classification des bords. *Fligina*, 3, Lyon, 1-24.

RAMON, J., 1991: *Las ánforas púnicas de Ibiza*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 23, Eivissa.

RAMON, J., 1991b: El yacimiento fenicio de Sa Caleta. *I-IV Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica (=Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 24)*, Eivissa, 177-196.

RAMON, J., 1995: *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*. Col·lecció Instrumenta, 2, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.

SANMARTÍ, J., 1991: El comercio fenicio y púnico en Cataluña. *I-IV Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica (=Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 24)*, Eivissa, 119-136.

SANMARTÍ, J., en premsa: Las ánforas ibéricas de la costa de Cataluña. *Las ánforas del área ibérica: zonas de producción y evolución tipo-cronológica (ss VI-IV aC.)*, *Actas de la Mesa Redonda Casa de Velázquez* (Madrid, 1997).

SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J., 1992: *El poblament ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès): campanyes 1983-1988*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 11, Barcelona.

SANMARTÍ, E.; CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J.; SANTOS, M., 1995: Amphores grecques et trafics commerciaux en Méditerranée occidentale au IVe s. av. J.-C.: nouvelles données issues d'Emporion. *Études Massaliètes*, 4, *Hommages à André Nickels*, Aix-en-Provence, 31-48.

SANTACANA, J., 1994: Difusión, aculturación e invasión: apuntes para un debate sobre la formación de las sociedades ibéricas en Cataluña. *VIII Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica (Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 33)*, Eivissa, 145-163.